

Aneta Lewińska

Katechizm jako integralna część dawnych elementarzy

Język - Szkoła - Religia 2, 217-229

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Aneta Lewińska
Uniwersytet Gdański

KATECHIZM JAKO INTEGRALNA CZĘŚĆ DAWNYCH ELEMENTARZY

Podstawowe modlitwy, pierwszy „paciorek”, którego uczy dziecko Mama lub często Babcia, pozostaje w pamięci na zawsze, a z upływem czasu nabiera nowego wymiaru – staje się swego rodzaju relikwią dzieciństwa.

Kartkując – pozyskany przypadkowo – blisko sto lat liczący elementarz toruński odkryłam na jego pożółkłych, delikatnych, gazetowych stronach dzieciństwo mojej Babci i Dziadka. Modlitwa *Cisza wieczór* przywołała obraz Babci, uczącej mnie tej pieśni, ożyły babcine opowieści o jej dzieciństwie. Babcia i Dziadek, urodzeni w pierwszych latach XX wieku w Gnieźnie, uczyli się jeszcze pod zaborem niemieckim w niemieckiej szkole, i właśnie domowe elementarze pomogły im modlić się w języku ojczystym.

Elementarze z ubiegłego wieku nie tylko uczyły liter, uczyły też o Bogu, ale przede wszystkim wychowywały. Katechizm stanowiący integralną część elementarzy, często graficznie niewydzielony, wpleciony w teksty czytanek, pokazywał dziecku świat spójny i uporządkowany, świat, którym rządzą prawa boskie i prawa natury, a człowiek ma oprócz ciała duszę. Ta niematerialna dusza odróżnia nas od zwierząt, z elementarza dowiemy się, że *Zmysły mają i zwierzęta, człowiek oprócz zmysłów ma też i duszę, którą mu Pan Bóg dał* (29 III). Boskie prawa nie stoją zatem w sprzeczności z naukami przyrodniczymi, tak istotnymi przecież w epoce pozytywizmu (elementarz ten pisano w latach siedemdziesiątych XIX wieku), ale ten świat porządkują. Katechizm jako część elementarza jest zatem w XIX wieku czymś bardzo naturalnym i celowym, bowiem przyrodniczy opis świata zostaje uzupełniony katechezą: nauką o Bogu – Stwórcy świata ofiarowanego człowiekowi.

Badane teksty powstawały w czasie, kiedy „Katecheza XIX wieku – jak pisze W. Koska – odzwierciedlała teologię naukową. [...] Nieskomplikowana metodyka katechezy znów opierała się na dedukcyjnym toku postępowania katechetycznego, który zapewne przez upodobnienie się do przedmiotów szkolnych – wyraźnie się wzmocnił i utrwalił. Dedukcyjny tok postępowania polegał [...] na analizowaniu i wyjaśnianiu pojęć zawartych w formułach katechetycznych (stąd nazwa: egzegetyczny albo wyjaśniający model katechezy)” (Koska 1993, 30). Kościół w XIX wieku, podejmując obronne działania przed wypaczeniami teologicznymi okresu Oświecenia, a także przed szerzącymi się prądami liberalizmu, racjonalizmu i modernizmu, buduje naukę Kościoła „na jasnych pojęciach opartej i według logicznego porządku usystematyzowanej teologii” (Koska 1993, 30). Katecheza pod wpływem tych prądów powróciła do tradycji i sprowadzona została do „przekazu wiedzy religijnej wyrażonej w ścisłych teologicznych sformułowaniach i w teologicznym języku, także układem swych treści odzwierciedla teologię naukową” (Koska 1993, 30). Wierność wobec katechizmowych sformułowań i nauka tylko poprzez memoryzację były wówczas¹ nakazem metodycznym. Jednoznaczne zalecenia dla katechetów z tamtego okresu przywołuje Władysław Koska w swojej pracy pt. *Katechetyka* i cytuje za ks. Murawskim: „Przy wyjaśnianiu należy dokładnie trzymać się słów katechizmu, bez odnoszenia się do innych książek religijnych. Treść katechizmu jest tak bogata, że nie potrzeba poza nim szukać materiału. Będzie przy tym rzeczą bardzo dobrą, jeżeli przeczyta się najpierw powoli i z właściwą intonacją odpowiedź katechizmu, następnie przeanalizuje się dokładnie: najpierw podmiot i orzeczenie zdania głównego, potem podmiot i orzeczenie zdania pobocznego oraz ich pokrewne człony. Już to proste rozłożenie zdania na części wystarczy niekiedy, aby daną rzecz uczynić jaśniejszą. Gdyby jednak mimo to trzeba było wyjaśnić jakieś słowo, to należy uczynić krótko i bez rozwlekłości, która zamiast rzecz rozjaśnić, czyni ją jeszcze ciemniejszą oraz powoduje marnowanie czasu [...] Nie należy również

¹ Niestety ten sposób nauczania religii przerwał do dziś. Jak pisze ks. J. Kudasiewicz: „Ograniczenie prywatnej lektury Pisma, zanik czytania i wyjaśniania *Ksiąg świętych* w kościołach, upadek liturgii, co doprowadziło w konsekwencji do biblofobii i ignorancji biblijnej, która w XVIII i XIX w. osiągnęła swój szczyt. U nas w kraju sięgnęła nawet wieku XX”. Tenże, *Biblia w nauczaniu chrześcijańskim*, pod red. ks. Józefa Kudasiewicza, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1991, s. 25.

zapominać o tym, aby od czasu do czasu skierować jakieś słowo do serc dzieci, jednakże bez głoszenia długich kazań (wg: ks. R. Murawski. *Etapy rozwoju katechezy. Ateneum kapłańskie* nr 417, s. 51 n) (Koska 1993, 30).

Zalecenia te realizował najpopularniejszy w XIX wieku katechizm jezuita Józefa Deharba, napisany przez autora w wielu odmianach dla różnych typów szkół, który jednak mimo wielu odmian zawsze miał ten sam układ treści, a odpowiedzi na katechizmowe pytania zawsze miały postać ścisłych definicji teologicznych. Z tego katechizmu i innych pozostających pod jego wpływem korzystano w całej Europie do połowy XX wieku (por. Koska 1993, 31).

W badanych podręcznikach katechizm pojawia się w różny sposób, w różnych miejscach elementarza i w różnej objętości². Analizowane katechizmy nie zawsze pozostają w zgodzie z przywołanymi wyżej zaleceniami metodycznymi. Najbliższe temu modelowi są katechizmy zamieszczone jako dodatki do elementarza F. Miernickiego i A. R. Onderki.

W badanych katechizmach uczy się dzieci podstawowych modlitw chrześcijańskich i prawd wiary. Za najważniejszą katechizmową modlitwę uznano *Ojcze nasz, Modlitwa Pańska* znalazła się w każdym z badanych podręczników. Autorzy czterech podręczników rozpoczynają katechizm od słów wypowiedzianych przy czynieniu znaku krzyża, w czterech zamieszczono *Pozdrowienie Anielskie* oraz *Skład Apostolski czyli chrześcijańskie wyznanie wiary i Dziesięcioro Bożego przykazania*.

Obok tych podstawowych modlitw znalazły się także modlitwy związane z wychowaniem małego dziecka, z budowaniem jego wrażliwości, kształtowaniem pożądanых postaw moralnych. Katechizmy zawierają teksty modlitw odmawianych przed jedzeniem i po jedzeniu, teksty *Pieśni porannej* i *Pieśni wieczornej* F. Karpińskiego, wzory modlitw za rodziców i modlitw proszących o zdrowie. Jedną z tych modlitw warto zacytować; w wielu domach uczą się tej prośby kolejne pokolenia małych dzieci:

---

² Dokładnie o zawartości każdego z omawianych katechizmów informuję w *Aneksie*.

Modlitwa

*Do Ciebie, Boże rączki podnoszę:
O zdrowie ojca i matki proszę.
I proszę także: niech mnie od złego
Na każdym kroku aniołki strzegą!*

Katechizm to nie tylko modlitwy; to także katecheza, a zatem nauka o Bogu. W analizowanych źródłach naucza się:

- o stworzeniu świata,
- o dobroci Boga³,
- o zachowaniu godnym chrześcijanina.

W elementarzach można zaobserwować różne tendencje dydaktyczne – mniej lub bardziej zgodne z przywołanymi zaleceniami ówczesnych metodyków. Różnorodność katechizmowych tekstów ilustruje *Aneks* dołączony do tego artykułu.

Naukę o Bogu podaje się w formie **reguł do zapamiętania**. Wówczas katechizmy są silnie ustrukturyzowane i pozbawione komentarzy. W takich katechizmach nie ma apokryfów, nie ma historii biblijnej, nie ma bohaterów i nie ma wydarzeń. Jest to katechizm bliższy wykładowi teologicznemu niż szkolnej dydaktyce. Dominuje memoryzacja i sformalizowanie. Do tej grupy na pewno należy najstarszy elementarz ze Świecicia, zamieszczający na końcu *Ogólny zbiór nauki katechizmowej, zawierający tylko to, co Katolik przede wszystkim wiezieć i najmocniej w pamięci zachować powinien* (67-70I), i elementarz A. R. Onderki, w którym zamieszczono *Krótki Wyjątek z Rzymsko-katolickiego Katechizmu*. Zawierają one dwadzieścia trzy teksty dogmatyczne przeznaczone do zapamiętania, kończące się *Cztery ostatnimi rzeczami człowieka*.

W elementarzach znajdziemy również tekst stanowiący odejście od definicji teologicznej w stronę **paranaukowego wykładu**. Rozdział *O duszy*, pisany w stylistyce tekstu informacyjnego, sąsiadujący, co ważne, z tekstami: *O pięciu zmysłach* i *O nauce*, ma wszelkie cechy naukowej definicji. Już samo sąsiedztwo stanowi swego rodzaju interpretację za-

---

³ O językowym obrazie Boga w elementarzach pisałam w poprzednim tomie: Aneta Lewińska, *Bóg w pomorskich elementarzach*, w: *Język – szkoła – religia. Księga referatów z konferencji w Pelplinie (29 kwietnia 2005 r.)*, t. 1, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Wydawnictwo „Bernardinum”, Pelplin 2006.

miarów autora, który naukę o Bogu traktuje tak samo jak nauki przyrodnicze. Pierwsze zdanie osadza wiarę w pozytywistycznym kontekście teorii ewolucji: *Zmysły mają i zwierzęta, człowiek oprócz zmysłów ma też i duszę, którą mu Pan Bóg dał i która ma rozum, rozsądek i wolną wolę⁴. Człowiek nie tylko widzi, słyszy i czuje, ale jeszcze rozumem dochodzi, skąd, co i na co, a rozsądkiem rozeznaje, co złe, a co dobre, co lepsze, co gorsze, co najlepsze, najgorsze. Prócz rozumu i rozsądku ma człowiek wolną wolę to jest: może wybierać między złem a dobrem.*

Jak źle wybierze lub zrobi, to wie że źle; jak dobrze wybierze lub zrobi, to wie że dobrze. Powiada to człowiekowi głos wewnętrzny, który się zowie sumienie (29 III).

W tym specyficznym tekście znalazły się paranaukowe definicje pojęć: *rozum, rozsądek, wolna wola* i *sumienie*, pojęć dziś wymienianych w dwu odrębnych porządkach, traktowanych rozdzielnie: *wolna wola* i *sumienie* to jeden porządek, *rozum* i *rozsądek* to drugi. Dla autorów dawnych elementarzy były to jednak pojęcia nierozdzielne. W ten sposób po raz kolejny przekonujemy się, że katechizm musiał być częścią elementarza, ponieważ przekazywał zintegrowaną elementarną wiedzę o świecie, świecie postrzeganym jako całość złożoną z ducha i materii. Podobny w formie i stylistyce tekst znajduje się w elementarzu A. R. Onderki; nie ma on tytułu, a rozpoczyna się słowami: *Ciało nasze jest ożywione istotą, która myśli, poczuwa i pożąda. Ta istota, która się duszą nazywa, działa w nas (75 III); i ta Dusza człowiecza jest nieśmiertelna (77 III).*

Można jednak uczyć o Bogu w sposób daleki od tradycyjnego języka teologicznego, sięgając po **rymowanki** i **wierszyki**. Prawdy o Bogu są wówczas przekazywane nie w postaci definicji teologicznych, nie paranaukowego opisu, ale opowieści, w których teologiczny wykład ma postać kazań adresowanych do dzieci, a ich bohaterem jest samo dziecko.

Można to określić jako próbę konkretyzacji; abstrakcyjny Bóg pokazywany jest poprzez swoje dzieło – przyrodę. W elementarzu F. Miernickiego na jednej stronie zamieszczono pięć rymowanek, będących bądź odpowiedziami na pytania (*Od kogo to wszystko!, Co mamy do Boga?, Gdzie jest Bóg*), bądź rymowanymi definicjami atrybutów Boga Dobrego i Boga Stwórcy (*Dobroć Boga* i *Wszystko od Boga*). Mnemotechniczna wartość tych wierszyków pozwalała zapewne łatwiej opanować naukę

⁴ Podkreślenia autora elementarza.

o Bogu, a konkretyzacja Boga poprzez przyrodę ułatwiała małemu uczniowi zrozumienie istoty Boga – Stwórcy Wszechobecnego. Teksty te, realizując wytyczne dydaktyki katechetycznej, pozostają przy modelu pytanie – odpowiedź, jednak dokonują w nim zasadniczej modyfikacji. Pytania pozostają zgodne z katechizmową tradycją: *Od kogo to wszystko! Kto dał śliczne światełko, gdy się dziecię budzi?; Gdzie jest Bóg?;* lecz odpowiedź, przeznaczona do nauczania się na pamięć nie jest definicją teologiczną, jak zalecano, ale rymowanym tekstem bliskim poetyce wierszyków dla dzieci. Przywołajmy odpowiedź na ostatnie pytanie: *O! Bóg jest wszędzie; - w niebie i na ziemi, / Najbardziej lubi przebywać z dobrymi. - / Choć panem świata i wszystko jest Jego. / On wyszukuje serduzka dobrego: Tam mu najmiliej, wśród tej komoreczki; / Mięcież ją czystą, kochane dziecięcki. / Niech na przybycie Pana czeka, / Pana, co z nieba schodzi do człowieka.*

Konkretyzacji obrazu Boga służy tu przywołanie obrazu Ziemi – dzieła Boga – i obrazu dobrych ludzi, z którymi Bóg chętnie *przebywa*; metafora serca – izby, którą należy wysprzątać, czekając na przybycie Boga – gościa, jest metaforą stereotypową, utrwaloną w nauczaniu religii i wykorzystywaną także współcześnie. Wartość metafory leży w jej konkretyzującej roli. Przywołanie realnego zdarzenia, bliskiego doświadczeniu dziecka – porządkowania domu w oczekiwaniu na gościa – pozwala wyobrazić sobie Boga, a jednocześnie w tym wydarzeniu łączy się codzienność ze świętem, co pozwala, konkretyzując Boga, nie popaść w trywializację.

Elementarzowe katechizmy wyjaśniają również dziecku, dlaczego ma kochać Boga. Odpowiedź jest również konkretyzowana, poprzez ukazanie Stwórcy jako hojnego dobroczyńcy, który swymi darami obdarza nie tylko człowieka. Pytając, *Co mamy od Boga?*, dziecko dowiadywało się, że hojność Boga obejmuje także zwierzęta: *Ślimaczek ma skorupkę, zwierzątko kożuski; / Przezroczyste skrzydełka pszczołeczki i muszki, / A motylki i ptaszki – jak ślicznie odziane!*. Autor wierszyka dodaje: *Cóż wy macie od Boga dziecięcki kochane? / O! my mamy bez liczby dobrodziejstw od Boga, / Lecz najmiłsze: nasz Ojciec, nasza Matka droga, / Ci nam dają koszulkę, pończoszki, trzewiczki, / Sukienki, kapelusik – nawet rękawiczki.*

Bóg jest zatem sprawcą nawet tego, że nie marzną nam zimną dłonie. Bliższej konkretyzacji trudno oczekiwać, a wielu dzisiejszych katechetów uważałoby, że jest to konkretyzacja za daleko posunięta.

O respektowaniu w katechizmach dziecięcego adresata świadczy nie tylko treść opowieści, ale i jej styl, sięgnięcie po język inny niż dogmatyczny. Uderzająca jest wielość deminutiwów: *skorupka, ślimaczek, pszczołeczki, muszki, serduszko, komoreczka, chlebek, źródelko, kwiatki, drzewka, ptaszki*, infantylizująca obraz świata. Ważne jest też, jak nazywa się samego adresata; jest to dla autora: *dziecię, dziecina droga, kochane dziecięczki*.

Pozostałe elementarzowe katechizmy zamieszczone w elementarzu grudziądzkim i toruńskim – wzorowane na wcześniejszych elementarzach – stanowią swoisty kolaż różnych tekstów. Znajdziemy w nich zarówno podstawowe modlitwy i przykazania, jak i rymowanki (te same jak wyżej analizowane i podobne). Nowością w tych elementarzach pisanych już w nowym, dwudziestym stuleciu są opowiadania o Bogu, odbiegające od formuł teologicznych i dziecięcych wierszyków. Są to teksty konstruowane jak kazania, wyjaśniające poprzez *egzemplum* podawaną w nagłówku prawdę wiary, np. nagłówek *Bóg wszystko najlepiej urządził na świecie* to tytuł opowiadania o wiecznie niezadowolonym wieśniaku, który podważa sens porządku świata, mówiąc: *Dębom kazałbym rodzić te wielkie dynie, a żołądź roslaby na tej cienkiej lodydze*; gdy wieśniak zasypia pod dębem, zrywa się wiatr i żołądź spadają *w sam nos śpiącego wieśniaka, że krew mu się rzuciła*. Bohater opowiadania odnajduje więc cel w odwiecznym, dodajmy boskim, porządku świata, konstatuując: *Coby się ze mną stało, gdyby mi, zamiast żołądź, była na nos spadła dynia* (45-46 IV).

We wszystkie badane elementarze wpisana jest ta sama antropologia człowieka, istniejącego w wymiarze duchowym, biologicznym i społecznym, wymiarach tworzących jedną całość, wzajemnie splecionych. Tak pojęty człowiek przebywa w świecie stworzonym dla niego przez Boga. Opowieści o Bogu przeplatają się zatem z opowieściami o przyrodzie i szkole czy pracy. W każdym z tych rodzajów aktywności towarzyszy człowiekowi Bóg. Tę holistyczną antropologię potwierdza też formalna strona elementarzy. Kolejność opowiadań elementarzowych podporządkowana jest rytmowi natury, w związku z tym po opisie wiosny następuje opis Wielkanocy, po zimie Wigilia, a po jesieni szkoła. W ten sposób spleta się nierozzerwalnie porządek natury i roku liturgicznego.

Nauka religii, oficjalna prawda o Bogu wpisana w katechizmy elementarzowe – to ponadto nauka o moralności. Moralny wymiar Biblii widać

też w opowiadaniach o dzieciach, ale nacisk kładziony jest nie na pokazywanie przykładów budujących, tylko napominanie i przestrzeganie przed grzechem. Dawne katechizmy częściej straszą karą niż zachęcają nagrodą.

Z perspektywy współczesnego czytelnika dawne elementarze wrzucają zapomnianymi prostymi modlitwami pisanymi specjalnie dla dzieci, a równocześnie budują dystans wobec Boga sformalizowanymi tekstami teologicznymi i zadziwiają nieobecnością nauki o Jezusie (poza nielicznymi wyjątkami: *Jezus miłośnik dzieci* – 61I), brakiem historii nowotestamentowej (*Obrazek* – 60I) i z tym wiążącym się brakiem apokryfów. Nie można również dopatrzeć się w tych książeczkach szczególnych oznak kultu Maryi (choć może go sugerować dobór ilustracji przedstawiających najczęściej właśnie Matkę Boską). Nie ma też w elementarzach tak bliskiego dzisiejszym dzieciom Anioła Stróża (raz przedstawiono go na ilustracji), chociaż są w nim aniołki, do których modlą się dzieci, zwłaszcza te osierocone. Niemniej można z całą pewnością stwierdzić, że w elementarzowej katechezie dominuje Bóg Wszechobecny Stwórca Świata i nauka Starotestamentowa.

Aneks

Szczegółowo o zawartości badanych katechizmów informują tytuły tekstów zamieszczonych w kolejnych elementarzach:

I. *Elementarz do ćwiczenia się w polskim czytaniu [...] wydał Franciszek Miernicki, konrektor przy szkole miejskiej w Świeciu.* Wydanie 16, Świecie. (Szwetz.) 1862, ss. 70.

Na stronach 67-70:

Ogólny zbiór nauki katechizmowej, zawierający tylko to, co Katolik przede wszystkim wiedzieć i najmocniej w pamięci zachować powinien.

I

1. *Znak krzyża świętego.*
2. *Modlitwa pańska.*
3. *Pozdrowienie Anielskie.*
4. *Skład Apostolski.*

II

1. *Dziesięcioro Bożego przykazania.*
2. *Dwoje przykazania miłości.*
3. *Dwoje przykazania natury.*
4. *Pięć przykazań kościelnych.*
5. *Siedm Sakramentów świętych.*
6. *Sześć prawd, które każdy Chrześcianin pod utratą zbawienia wiecznego powinien wiedzieć i wierzyć.*

III

1. *Cnoty Boskie.*
2. *Najprzedniejsze dobre uczynki.*
3. *Rady ewangeliczne.*
4. *Uczynki miłosierne co do duszy.*
5. *Uczynki miłosierne co do ciała.*
6. *Ośm błogosławieństw.*
7. *Siedm grzechów głównych czyli śmiertelnych.*
8. *Siedm cnót, które są głównym grzechom przeciwne.*
9. *Dziewięć grzechów cudzych.*
10. *Sześć grzechów przeciw Duchowi świętemu.*
11. *Grzechy o pomstę do nieba wołające.*
12. *Ostateczne rzeczy człowieka.*

Ponadto teksty rozproszone:

- *Od kogo to wszystko!* (s. 46)
- *Co mamy od Boga?* (s. 46)
- *Gdzie jest Bóg?* (s. 46)
- *Dobroć Boga.* (s. 46)
- *Wszystko od Boga.* (s. 46)
- *Obrazek.* (s. 60)
- *Jezus miłośnik dzieci.* (s. 61)

II. Elementarz polski napisany z polecenia Towarzystwa Moralnych Interesów, Pelplin 1892, ss. 46.

Na stronach 23-26 znajduje się część rozpoczynająca się tytułem *Modlitwy* i bez zaznaczonego zakończenia przechodząca w opowiadania, wierszyki i teksty informacyjne:

Modlitwy

1. *W imię Ojca...*
  2. *Modlitwa Pańska.*
  3. *Pozdrowienie Anielskie.*
  4. *Skład Apostolski.*
  5. *Dziesięcioro Bożego Przykazania.*
  6. *Dwa przykazania miłości.*
  7. *Pieśń poranna.*
  8. *Pieśń wieczorna.*
  9. *Pan Bóg.*
  10. *Od kogo mamy to wszystko?*
- Ponadto na s. 29 znajduje się tekst *O duszy*.

III. Elementarz polsko-niemiecki, oder Polnisch=Deutes Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen von A. R. Onderka, Elementarlehrer, Breslau 1870, Teraz Nakład J. N. Roman w Pelplinie, ss.140.

Na stronach 123-128 zamieszczono *Dodatek. Krótki wyjątek z Rzymsko-katolickiego Katechizmu*, a w nim następujące rozdziały:

1. *Sześć głównych prawd.*
2. *Modlitwa Pańska.*
3. *Pozdrowienie Anielskie.*
4. *Skład Apostolski czyli chrześcijańskie wyznanie wiary.*
5. *Dziesięcioro Bożego przykazania.*
6. *Pięcioro kościelnego przykazania.*
7. *Dwoje przykazań miłość.*
8. *Dwoje przykazań natury.*
9. *Siedm świętych Sakramentów.*
10. *Główniejsze powinności Chrześcianina.*
11. *Siedm głównych czyli śmiertelnych grzechów.*
12. *Cudze grzechy, których dziewięć jest.*
13. *Sześć grzechów przeciwko Duchowi Świętemu.*
14. *Grzechy o pomstę do nieba wołające.*
15. *Trzy Boskie cnoty.*
16. *Cztery główne cnoty.*
17. *Siedm cnót siedmiu grzechom śmiertelnym przeciwnych.*
18. *Ośmioro błogosławieństw.*
19. *Najprzedniejsze dobre uczynki.*

20. *Siedm cielesnych uczynków miłosierdzia.*
21. *Siedm duchownych uczynków miłosierdzia.*
22. *Trzy ewangeliczne rady.*
23. *Cztery ostatnie rzeczy człowieka.*

Ponadto znajdują się tu teksty rozproszone:

- *Bóg jest Ojcem niebieskim wszystkich ludzi...* (tekst zamieszczony w rozdziale *Łatwe i krótkie czytania.*) (s. 71);
- *Ciało nasze jest ożywione istotą, która myśli, poczuwa i pożąda. Ta istota, która się duszą nazywa, działa w nas...* (tekst następujący po informacji o zmysłach, zamieszczony w rozdziale *Łatwe i krótkie czytania.*) (s. 76);
- *Kościół* (tekst zamieszczony w rozdziale *Krótkie opisy rzeczy pojedynczych.*) (s. 115).

IV. Toruński Elementarz Polski z obrazkami zastósowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku. (Wydanie nowe, poprawne i powiększone), Toruń bez daty wydania, ss. 80.

Na stronach 39-46 znajduje się katechizm, którego początek wyznacza ilustracja przedstawiająca dziecko z Aniołem Stróżem, zaś koniec nie został wyodrębniony; zamieszczono w nim następujące teksty:

1. *W imię Ojca...*
2. *Modlitwa Pańska.*
3. *Pozdrowienie Anielskie.*
4. *Skład Apostolski.*
5. *Dziesięcioro Bożego przykazania.*
6. *Pięć przykazań kościelnych.*
7. *Siedm sakramentów świętych.*
8. *Sześć prawd.*
9. *Dwoje przykazania miłości.*
10. *Modlitwa przed jedzeniem.*
11. *Modlitwa po jedzeniu.*
12. *Westchnienia i ofiarowania.*
13. *Modlitwa. (Do Ciebie, Boże, rączki podnoszę...)*
14. *Kiedy rano, w południe i wieczór na pacierze dzwonią, należy mówić: Anioł Pański zwiastował...*
15. *Stworzenie świata.*

16. *Akt wiary, nadziei i miłości.*
17. *Dzieciątko Jezus.*
18. *Bóg wszystko najlepiej urządził na świecie.*

Ponadto znajdują się tu teksty rozproszone:

- *Pieśń poranna.* (s. 52)
- *Pieśń wieczorna.* (s. 52)
- *Od kogo to wszystko?* (s. 56)
- *Kościółek otwarty.* (s. 57)
- *Gdzie jest Bóg?* (s. 61)
- *Kto stworzył to wszystko?* (s. 66)

V. *Elementarz polski. Działkom polskim ofiaruje Gazeta Grudziądzka, Grudziądz 1911, ss. 48.*

Od strony 35 rozpoczyna się część elementarza zawierająca czytanki i pierwszymi zamieszczonymi tam tekstami są teksty katechizmowe:

1. *Modlitwa Pańska.*
2. *Z Bogiem.*

Ponadto znajdują się tu teksty rozproszone:

3. *Wielkanoc.* (s. 36)
4. *Wigilia.* (s. 46).

LITERATURA PODMIOTU:

I. *Elementarz do ćwiczenia się w polskim czytaniu. Zastosowany ile możności do czytania i pisanja jako też głosowania i sylabizowania. W skutku ciągłych spostrzeżeń i doświadczeń i za pomocą na tém znających się nauczycieli, ułożył, wypracował i wydał Franciszek Miernicki, konrektor przy szkole miejskiej w Świeciu.* Wydanie 16, Świecie. (Szwetz.) W komisje u Wilhelma Moesera. 1862, ss. 70.

II. *Elementarz polsko-niemiecki, oder Polnisch=Deutsches Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen von A. R. Onderka, Elementarlehrer, Breslau 1870, Teraz Nakład J. N. Roman w Pelplinie, ss. 140.*

III. *Elementarz polski napisany z polecenia Towarzystwa Moralnych Interesów, Pelplin 1892, ss. 46.*

IV. *Toruński Elementarz Polski z obrazkami zastosowany do potrzeb dzieci, uczących się w szkole tylko po niemiecku.* (Wydanie nowe, poprawne i powiększone), Toruń bez daty wydania, ss. 80.

V. *Elementarz polski. Dzieciom polskim ofiaruje Gazeta Grudziądzka*, Grudziądz 1911, s. 48.

LITERATURA PRZEDMIOTU:

Ks. Buxakowski J., *Zarys historii teologii prawd wiary*, Bernardinum, Pelplin 1994.
Koska W., *Katechetyka*, Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Biblioteka Pomocy Naukowych, Wydawnictwo Papieskiego Wydziału Teologicznego, Poznań 1993.

Biblia w nauczaniu chrześcijańskim, pod red. ks. Józefa Kudasiewicza, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1991.